

University of Groningen

De veelvormigheid van het vroegste christendom

Luttikhuisen, Gerard

Published in:
EPRINTS-BOOK-TITLE

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2002

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Luttikhuisen, G. (2002). De veelvormigheid van het vroegste christendom. In *EPRINTS-BOOK-TITLE*
Faculty of Theology and Religious Studies, University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De veelvormigheid van het vroegste christendom

(1^e druk Delft 2002, 3^e druk Budel 2005)

Inhoudsopgave en Inleiding

1. Inleiding.

Jezus.

Vroegchristelijke diversiteit.

Paulus en het ontstaan van een christelijke hoofdstroming.

Twee opmerkingen tot slot.

2. Diversiteit binnen en buiten de canon van het Nieuwe Testament.

Verschillende tradities over Jezus.

Verschillende verzamelingen geschriften.

Contacten tussen diverse groeperingen en tradities.

De vorming van de canon.

De grenzen van de canon.

Samenvatting en conclusies.

3. Een nieuwe bron met woorden van Jezus? Het *Evangelie van Thomas*.

Gaat het om een 'apocrief' evangelie?

De relaties tussen de evangeliën.

Een latere compilatie of een autonome traditie?

Argumenten pro en contra.

Parabels en allegorieën.

Enkele parabels in 'Thomas' en in de synoptische evangeliën.

Bepalen overwegingen van algemenere aard de keuze?

Een werkhypothese.

Samenvatting en conclusies.

4. Wat wilde Paulus?

Waarom schreef Paulus brieven?

Een theologische interpretatie.

Een historische interpretatie.

Een historische lezergerichte interpretatie.

Conclusie.

5. Vroegchristelijk jodendom.

Continuïteit in de handelingen van de apostelen.

Continuïteit volgens Paulus en volgens zijn opposanten.

Het jodendom van de eerste volgelingen van Jezus.

Nazoreeën.

Ebionieten.

Sporen van christelijk jodendom in de pseudo Clementijnse roman, het evangelie van de

Ebionieten en de Mani-codex.

Elchasaïeten.

Conclusies.

6. Het vroegste christendom in Alexandrië

Inleiding

Het begin van het christendom in Alexandrië.

Christelijke joden in Alexandrië in de tijd vóór Hadrianus.

Vormen van christendom in Alexandrië in de tweede eeuw.

7. De oorsprong van het kwaad volgens christelijke gnostici.

Het Geheime Boek van Johannes.

Een gnostische visie op de wereld.

De gnostische oorsprongsmythe.

- Sofia.
- De schepper en zijn schepping.
- De daden van de schepper-god.
- Slotopmerkingen.
- 8. Gnostische kritiek op het Oude Testament en zijn God.
 - Is de gnostische bijbelkritiek in een joodse of in een niet-joodse omgeving ontstaan?
 - Dualisme en holisme.
 - Vroegchristelijke discussies over de waarde van het Oude Testament.
 - Het Ware Getuigenis*.
- 9. De lijdende Jezus en de onkwetsbare Christus in de gnostische *Openbaring van Petrus*.
 - Jezus' gevangenneming en kruisiging.
 - Het voorbeeld van Petrus.
 - Conclusies.
- 10. Het ideaal van de complete mens in het *Evangelie van Thomas*.
 - Man-vrouwelijke eenheid.
 - Het innerlijke koninkrijk.

Noten

1. Inleiding

DE ontdekking van tot voor kort onbekende vroegjoodse en vroegchristelijke bronnen, in het bijzonder de geschriften van Qumran en de bibliotheek van Nag Hammadi, heeft geleid tot een herziening van traditionele beelden van het antieke jodendom, het vroege christendom en de laatantieke religieuze cultuur.¹ Indit boek richten we ons op vroege vormen van het christendom. Dankzij de 'nieuwe' bronnen hebben we meer inzicht gekregen in de grote diversiteit die het christendom van de eerste eeuwen moet hebben gekenmerkt.² Het is niet overdreven te zeggen dat de verscheidenheid aan geloofsvisies onder de eerste generaties volgelingen van Jezus groter was dan in het christendom van onze tijd.³ Om dit te ¹illustreren noem ik een aantal punten waarover christelijke gemeenschappen verschillend dachten.

In de eerste eeuwen zijn er christelijke groepen geweest die geloofden dat er niet één God bestaat maar dat er minimaal twee zijn⁴: de hoogste en volmaakte God (de God die door Jezus zou zijn geopenbaard) en een lagere, onbekwame en zelfs boosaardige schepper van de vergankelijke materiële wereld (die men vaak identificeerde met de oudtestamentische God). In verband hiermee waren christenen van deze richtingen van mening dat het Oude Testament na de openbaring die Jezus had

¹ De complete verzameling teksten en tekstfragmenten van Qumran is pas sinds enkele jaren in fotokopieën en wetenschappelijke edities beschikbaar (zie F. García Martínez / E.J.C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls, Study Edition*, Leiden 1998 en 2000). De Koptische teksten met Engelse vertalingen van de Nag Hammadi geschriften zijn nu beschikbaar in een 7-delige paperbackuitgave: J.M. Robinson (red.), *The Coptic Gnostic Library*, Leiden 2000.

² Ook in vroeger tijden wist men van de diversiteit van het christendom van de eerste eeuwen. Maar hierover werd gesproken in dogmatische termen: de ene waarheid en de vele dwalingen. Vgl. bisschop Ireneüs van Lyon, *Tegen de ketterijen* (geschreven rond 180), V 28: 'degenen die van de waarheid zijn afgeweken, zijn niet te tellen'.

³ De grote diversiteit van het christendom in heden en verleden is vooral opmerkelijk als we bedenken dat christelijke kerken en stromingen trouw willen zijn aan de boodschap van Jezus en het getuigenis van zijn eerste volgelingen. In alle verscheidenheid is dit een gemeenschappelijk kenmerk.

⁴ Allereerst de Marcionieten en sommige gnostische groepen. Zie hierover de bundel van R. Roukema (red.), *Het andere christendom*. Zoetermeer 2000.

gebracht, geen normatieve waarde meer had.⁵ Aan de andere kant zijn er in de eerste eeuwen ook groeperingen geweest die niet alleen geloofden dat de bijbelse God de enige God is maar die het ook vanzelfsprekend vonden dat de volgelingen van Jezus leefden volgens alle aanwijzingen (ook die met betrekking tot besnijdenis, sabbatsviering en voedselvoorschriften) die deze God aan zijn volk had gegeven.

Ook over de persoon en de zending van Jezus werd heel verschillend gedacht. Sommige christenen met een pagaan-hellenistische achtergrond konden zich niet voorstellen dat het aardse lichaam dat de goddelijke verlosser bij zijn neerdaling in de lagere wereld had aangenomen, iets met zijn ware identiteit te maken had. Zij geloofden daarom ook niet dat deze goddelijke openbaringsbrenger aan een kruis was vernederd en gedood.⁶ Maar er waren ook gelovigen die het juist godslasterlijk vonden Jezus een goddelijke herkomst of goddelijke macht toe te schrijven. Zij beschouwden Jezus als de zoon van Jozef, als de laatste profeet die God naar zijn volk had gezonden en/of als de Messiaanse redder van Israël.⁷

Degenen die de boven weergegeven opvattingen huldigden, wilden allemaal volgelingen van Jezus zijn. Ze waren ervan overtuigd dat hun geloofsvizies overeenstemden met de door Jezus zelf gebrachte leer. We kunnen de vraag stellen hoe de grote diversiteit van het moderne christendom moet worden verklaard, maar minstens even relevant is de vraag hoe het komt dat het christendom van onze tijd zo veel minder divers en veelvormig is dan het christendom van de eerste eeuwen.

Voor het antwoord op deze vraag zullen we in het onderstaande wijzen op de grote rol die de apostel Paulus heeft gespeeld in het ontstaan van een niet-joodse christelijke hoofdstroming. Jezus was de initiator van een hervormingsbeweging binnen het jodendom van zijn tijd en zijn (Galileese) omgeving. Paulus heeft een verstrekkende vernieuwing met creatieve theologische argumenten verdedigd en ondersteund. Hij kan evenzeer gelden als de stichter van het ons bekende niet-joodse wereldchristendom als Jezus.

We zullen de bovenvermelde aspecten in chronologische volgorde bespreken:

1. Het optreden en het programma van Jezus.
2. Diverse reacties op Jezus onder de eerste generaties volgelingen.
3. De interpretatie van Paulus en het ontstaan van de vroegkerkelijke hoofdstroming.

Het kerkelijke christendom heeft zich in de eerste eeuwen snel over de Romeinse wereld en daarbuiten verspreid. Waarom had het christendom in de context van de laatantieke cultuur zoveel meer wervingskracht dan het nu in ons deel van de wereld heeft? Aan het slot zullen we ook op deze vraag kort ingaan.

Jezus

De nieuwtestamentische evangeliën, de belangrijkste bronnen voor onze kennis van de historische Jezus,⁸ zijn geschreven veertig tot zestig jaar na Jezus' dood en enkele decennia na de verspreiding van Paulus' brieven. Zij zijn het product van vroegchristelijke reflecties op de betekenis van de persoon, de woorden en de daden, het lijden en de dood van Jezus. De oudste evangelist, Marcus, is in de theologische accenten die hij in zijn verhaal over Jezus legt, al beïnvloed door Paulus. De evangeliën liggen niet alleen aan de basis van verdere interpretaties maar zijn zelf al uitdrukking van vroegchristelijke diversiteit. Sinds de ontdekking van de Nag Hammadi bibliotheek beschikken we over een vijfde vroege bron over Jezus, het evangelie van Thomas.

De woorden van Jezus en de verhalen over zijn daden en over zijn lijden en sterven zijn mondeling overgeleverd voordat ze op schrift werden gesteld door de evangelisten. Deze mondelinge tradities zijn al vroeg verspreid buiten hun Palestijnse oorsprongsgebied. Daarvoor was vertaling en interpretatie nodig. Degenen die de verhalen in een andere culturele omgeving doorgaven, wilden laten

⁵ Zie hoofdstuk 8 en het artikel van Ulrich Schmidt, 'Marcion van Sinope' in Roukema, *Het andere christendom*, 137-146..

⁶ De ontkenning van de kruisdood van Jezus speelt een centrale rol in de gnostische *Openbaring van Petrus* en in de apocriefe *Handelingen van Johannes*. Zie hoofdstuk 9.

⁷ Zie hoofdstuk 5.

⁸ Onder 'de historische Jezus' versta ik Jezus voorzover hij toegankelijk is voor de historische wetenschap.

zien dat de woorden en daden van Jezus ook voor de nieuwe toehoorders in hun situatie actueel en relevant waren. Men moest rekening houden met hun problemen en zich uitdrukken in hun taal en in hun begrippenapparaat.

Een voorbeeld is de traditie over de maagdelijke geboorte van Jezus. Het verhaal dat Jezus door een goddelijke vader was verwekt was voor toehoorders in de Grieks-Romeinse wereld zeer herkenbaar.⁹ Over allerlei mythische en belangrijke historische personen werd in die wereld verteld dat ze voortgekomen waren uit de verbintenis van een goddelijke vader en een menselijke moeder. Dit verhaal was een manier om voor een hellenistisch gehoor de bijzondere betekenis van de persoon van Jezus uit te drukken. Het gaat hier eerder om interpretatie dan om historische reminiscentie.

Een ander voorbeeld is de negatieve berichtgeving over farizeeën en zelfs over joden in het algemeen in de evangeliën. Dit beeld is ontstaan in de jaren 50-60 toen er door allerlei oorzaken een verwijdering ontstond tussen volgelingen van Jezus en andere joodse groeperingen.¹⁰ In de loop van de evangelische overlevering kregen de Farizeeën steeds meer de rol van stereotiepe tegenstanders en vijanden van Jezus toebedeeld.¹¹

Als we de evangeliën als bron van historische informatie willen gebruiken, moeten we ons realiseren dat ze allereerst informatie bevatten over visies op Jezus van zijn volgelingen in de jaren 50-80 van de eerste eeuw. Pas als we hiervan een duidelijk beeld hebben, kunnen we proberen te reconstrueren wat Jezus aan het einde van de jaren 20 heeft gezegd en gedaan (en ondergaan).

Dit is echter een allesbehalve eenvoudige opgave. Albert Schweitzer heeft in zijn klassieke boek *Die Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* al laten zien hoe groot het gevaar van willekeur is wanneer we in de bronnen over Jezus historische gegevens van latere interpretaties willen scheiden.¹² Schweitzer heeft er ook op gewezen dat theologen en historici die op zoek gaan naar de historische waarheid over Jezus, de onweerstaanbare neiging hebben de gaten in hun kennis over Jezus vanuit eigen idealen en eigen overtuigingen op te vullen.¹³

In het onderzoek naar de historische Jezus zijn er de laatste decennia wel enige vorderingen gemaakt. Ik heb er al op gewezen dat er in dit studiegebied nu ook andere (nl. sociaal-wetenschappelijke) methoden worden gebruikt en dat er nieuwe bronnen over het jodendom ten tijde van Jezus beschikbaar zijn. In het algemeen is er sinds de tweede wereldoorlog veel meer kennis vergaard over het vroege jodendom. Verder zijn verschillende verloren gewaande vroegchristelijke teksten teruggevonden. In dit verband is vooral het evangelie van Thomas van belang.¹⁴ Niettemin bevat iedere uitspraak over de historische Jezus een element van speculatie. Dit geldt ook voor wat hieronder over Jezus wordt gezegd.

Schweitzer heeft het niet bij kritiek op anderen gelaten. Hij heeft zelf ook een poging gedaan het leven en de verkondiging van Jezus te reconstrueren. Tegenover de opvattingen van in die tijd spraakmakende liberale theologen heeft hij naar voren gebracht dat Jezus vóór alles een profetische aankondiger is geweest van het koninkrijk van God. Schweitzers reconstructie is op onderdelen

⁹ In het Oude Testament worden wel verhalen over bijzondere geboorten verteld (denk aan de geboorte van Isaac uit de bejaarde Sara) maar hier gaat het niet om goddelijk vaderschap.

¹⁰ Het werd de volgelingen van Jezus kwalijk genomen dat zij onbesneden heidenen tot hun gemeenschap toelieten. Men nam aanstoot aan de toenemende vergoddelijking van Jezus en vermoedelijk ook aan het feit dat de Palestijnse volgelingen zich in de joodse oorlog (66-70) afzijdig hielden. De volgelingen van Jezus konden andere joodse groeperingen verwijten dat zij Jezus en zijn boodschap afwezen.

¹¹ Dit heeft tragische gevolgen gehad voor de relatie tussen jodendom en christendom. Het latere synagogale jodendom heeft zich voor een belangrijk deel ontwikkeld uit het gedachtegoed van de Farizeeën, zoals het latere niet-joodse christendom gebaseerd is op het gedachtegoed van Paulus (voor wie Toragetrouwe joden in het algemeen veel minder sympathie hadden en hebben dan voor Jezus).

¹² Tübingen 1913. Een inleiding met Nederlandse vertaling van delen van dit boek geeft C.J. den Heijer, *Jezus: Capita selecta uit Schweitzers theologie*, Den Haag 1981.

¹³ De projectie van eigen idealen in de figuur van Jezus is niet opgehouden na de waarschuwingen van Schweitzer. In de jaren '60 van de vorige eeuw kwam Jezus in de literatuur vooral naar voren als een maatschappijhervormer à la Che Guevara. In onze tijd, waarin spiritualiteit en mystiek hoog genoteerd staan, wordt Jezus bij voorkeur beschreven als een mystieke, spirituele, soms zelfs als een gnostische leraar.

¹⁴ Zie hoofdstuk 3.

bekritiseerd maar in de kern is zijn ‘oplossing’¹⁵ richtinggevend geworden voor het wetenschappelijke onderzoek naar de historische Jezus door de hele 20e eeuw heen.¹⁶

Ook nu zijn er veel nieuwtestamentici die in de lijn van Schweitzer Jezus allereerst als een apocalyptische profeet zien.¹⁷ Inderdaad moet de notie van de heerschappij (het koningschap of bestuur) van God centraal hebben gestaan in Jezus’ optreden. In zijn tijd was dit een bekend begrip. Joden zagen al generaties uit naar het moment dat hun land en de hele wereld niet meer onderdrukt zouden worden door heidense machten, zoals de Grieken en de Romeinen, maar dat de Schepper weer zelf het bestuur over de wereld op zich zou nemen. Gods heerschappij associeerde men met vrede en gerechtigheid en ook met vreugde en overvloed. Jezus heeft verkondigd dat deze werkelijkheid nabij was. Maar, anders dan Schweitzer meende, heeft Jezus waarschijnlijk niet slechts op een louter temporele nabijheid van Gods heerschappij gedoeld. Om dit te verduidelijken, wijs ik op twee aspecten.

Blijkbaar was Jezus zozeer bezield van het visioen van het nabije koningschap van God,¹⁸ dat hij dit als een macht in zichzelf ervoer, die hem in staat stelde demonisch kwaad uit te drijven.¹⁹ Hoe we ons dit concreet moeten voorstellen, is moeilijk te zeggen.²⁰ Jezus’ genezingen zijn al spoedig geïnterpreteerd als bewijzen van zijn goddelijke macht (zie onder), maar deze betekenis kunnen ze voor hemzelf moeilijk hebben gehad. Zijn exorcismen en genezingen lieten niet zien wie hij zelf was maar wat de nabijheid van Gods koninkrijk voor mensen in zijn omgeving betekende. Dat genezingen en uitdrijvingen geen privilege van Jezus waren, kunnen we opmaken uit een traditie waarin verteld wordt dat hij ook van zijn volgelingen heeft gevraagd de aankondiging van het nabije rijk van God vergezeld te doen gaan van de genezing van zieken en zelfs van de opwekking van doden.²¹ Het rijk van God was niet alleen nabij in woorden maar ook in de daden van Jezus en zijn volgelingen.

Hiermee hangt samen dat Jezus zijn gehoor heeft opgeroepen om *nu al*, in de gecorrumpeerde maatschappelijke werkelijkheid van die tijd, te leven naar de normen en verhoudingen van de nabije werkelijkheid van God. Dit betekende een andere manier van leven. Met ‘omkeer’ bedoelde Jezus iets anders dan zijn vroegere leermeester, Johannes de Doper.²² Het ging hem niet om een sober en boetvaardig leven maar om een leven in anticipatie op het rijk van God. Dat rijk werd niet gekenmerkt door soberheid. Er zou wijn gedronken worden²³ en er zouden overvloedige maaltijden zijn.²⁴

In de door God geregeerde wereld zouden de tegenstellingen tussen rijk en arm zijn opgeheven of zelfs ten gunste van de toen achtergestelden worden omgekeerd.²⁵ Jezus demonstreerde dit onder meer in zijn omgang met maatschappelijke en religieuze outcasts en in zijn gelukwensen aan het adres van armen en hongerenden. Maar een rijke moest eerst zijn bezit verkopen en de opbrengst aan de armen

¹⁵ Schweitzer noemt het hieraan gewijde uitvoerige hoofdstuk ‘Die Lösung der konsequenten Eschatologie’.

¹⁶ Overigens was Schweitzer niet de enige en zelfs niet de eerste die op dit centrale thema van Jezus’ verkondiging wees. M.n. het werk van Johannes Weiss, *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes*, Göttingen 1900, moet hier worden vermeld.

¹⁷ Zie bijv. E.P. Sanders, *The Historical Figure of Jesus*, Londen 1993, en het veel gebruikte handboek van Bart D. Ehrman, *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, Oxford 2^e druk 2000, hoofdst. 16: ‘Jesus, the Apocalyptic Prophet’.

¹⁸ Zijn familie meende dat hij ‘buiten zinnen’ was en zijn tegenstanders geloofden dat hij in de macht was van een boze geest (Marcus 3, 21-22).

¹⁹ ‘Als ik de demonen uitdrijf in de geest van God, dan is het koninkrijk van God bij jullie gekomen’ (Matteüs 12, 28, vgl. Lucas 11, 20).

²⁰ In cultureel-antropologische studies worden talrijke genezingen en exorcismen beschreven, vooral (maar niet alleen) in niet-westerse culturen. Vgl. hoofdstuk 4, ‘In the Beginning Is the Body’, van J.D. Crossan, *Jesus: A Revolutionary Biography*, San Francisco 1994 (Nederlandse vertaling: *Jezus: Een revolutionaire biografie*, Amsterdam 1994).

²¹ Matteüs 10, 1. 7-8; Marcus 3, 14-15; Lucas 9, 2 en 10, 9.

²² Mt. 11, 18-19 en Lc. 7, 33-34: terwijl men van Johannes de Doper zei dat hij bezeten was, werd Jezus uitgemaakt voor een veelvraat en wijndrinker.

²³ Zie bijv. Mc. 14, 25. In Jezus’ omgeving werd niet gevestigd (Mc. 2, 18-20 en parallel passages).

²⁴ De verhalen over maaltijden met het toegestroomde volk, waarbij zelfs voedsel overbleef, illustreren dit aspect van het rijk van God.

²⁵ Mt. 21, 31: ‘Tollenaars en hoeren gaan u voor in het koninkrijk van God’.

geven. Met het oog op de nabije werkelijkheid van het Godsrijk hechtte Jezus niet aan aardse goederen en aan maatschappelijke zekerheden.²⁶

Jezus heeft zijn volgelingen een maatschappelijk alternatief geboden: een gemeenschap van mensen die wilden leven naar het ideaal van de nabije werkelijkheid van het rijk van God.²⁷ Ze hadden hun woonplaats, beroep en familie verlaten maar kregen daarvoor veel meer huizen, land en familie terug.²⁸ Ze hadden hun bezittingen afgestaan en anderen hun schulden vergeven. Ze deelden voedsel en vormden een open gemeenschap zonder machtsverhoudingen.²⁹ Degenen die hier de leiding hadden, mochten zich niet gedragen als de machthebbers in de wereld maar moesten dienaren van de anderen zijn.³⁰

Het visioen van het nabije rijk van God heeft in verschillende perioden van de geschiedenis volgelingen van Jezus geïnspireerd. Er zijn gelukkige en minder gelukkige voorbeelden hiervan te noemen.³¹ Maar dit ideaal heeft een minder grote rol gespeeld dan we zouden verwachten als we ervan uitgaan dat de oproep in deze wereld te leven volgens de normen en waarden van het toekomstige rijk van God het centrale thema van Jezus' verkondiging is geweest. Dit kan een gevolg zijn van een vroege voorkeur voor de Jezusinterpretatie van Paulus.

Vroegchristelijke diversiteit

Aan het begin van het christendom staat niet een eenduidige tekst maar een persoon. Onder zijn volgelingen en aanhangers werd al vroeg verschillend over Jezus gedacht. Dit hing niet alleen samen met het multi-interpretabele en waarschijnlijk ook controversiële karakter van zijn optreden en van zijn uitspraken maar ook met de al genoemde omstandigheid dat verhalen over Jezus spoedig in andere culturele contexten werden overgeleverd en vertaald.

Binnen Palestina zijn er volgelingen geweest die de profetische aankondiging van de nabije heerschappij van God na Jezus' dood hebben voortgezet. Zij waren waarschijnlijk meer geïnteresseerd in de toekomstige verschijning van Jezus als hemelse rechter dan in de betekenis van zijn lijden en dood. Degenen die hun boodschap afwezen, dreigden zij met de naderende oordeelsdag.³² Alleen wie leefden volgens de wil van God zoals door Jezus geïnterpreteerd, zouden worden vrijgesproken in het oordeel. Deze groepering rijk-Godsverkondigers bleef binnen de grenzen van de joodse traditie.

Volgelingen van Jezus in de steden van de Grieks-Romeinse wereld zijn andere wegen ingeslagen. In deze omgeving werden veel verhalen verteld over wonderdoeners en over goddelijke interventies. Jezus, de profeet van het nabije rijk van God, werd hier steeds meer gezien en ervaren als een machtige redder in noodsituaties. In andere kringen sprak men niet zozeer over Jezus' wondere daden als wel over zijn uitspraken. Men ging Jezus vooral zien als een bringer van goddelijke wijsheid. We vinden sporen hiervan in alle evangeliën, in het bijzonder in die van Thomas en van Johannes. Weer anderen – hier komen we in de buurt van Paulus – waren niet speciaal geïnteresseerd in Jezus' leer (ook niet in zijn rijk-Godsverkondiging) en evenmin in zijn genezingen en exorcismen. Zij richtten alle aandacht op de verlossende betekenis van Jezus' martelaarsdood. Jezus werd gezien als iemand die alle vernederingen tot en met de smadelijke dood aan het kruis geduldig had gedragen en die God heeft gerehabiliteerd door hem uit de dood op te wekken.

²⁶ Op dit laatste punt is er een uiterlijke overeenkomst met de leefwijze van de Cynische filosofen, die langs de steden van de antieke wereld trokken.

²⁷ Jezus heeft de armen in Galilea opgeroepen zich bij die gemeenschap aan te sluiten. Vgl. Mt. 6, 33: Zoek eerst het koninkrijk van God en al het andere krijgen jullie erbij (uitspraken van Jezus worden in het evangelie van Matteüs vaak in morele en spirituele zin geïnterpreteerd; dit blijkt o.m. wanneer men de 'zaligsprekingen' van Matteüs en Lucas vergelijkt).

²⁸ Mc. 10, 9. Het is significant dat er hier geen sprake is van vaders (zie de volgende noot).

²⁹ Vgl. de in Mt. 23, 9 overgeleverde uitspraak van Jezus 'Noem niemand van u op aarde vader'. Dit verbod houdt ongetwijfeld verband met de patriarchale macht die vaders in de antieke samenleving hadden.

³⁰ Mt. 20, 25-27; Mc. 10, 42-44; Lc. 22, 25-27.

³¹ Een m.i. goed voorbeeld is de beweging van minderbroeders die aan het begin van de 13^e eeuw in het leven is geroepen door Franciscus van Assisië.

³² Zie Mt. 11, 20-24 en Lc. 10, 12-16 (v. 16: 'Wie naar jullie luistert, luistert naar mij, en wie jullie afwijst, wijst mij af').

De laatstgenoemde traditie staat op gespannen voet met het geloof in Jezus als een machtige redder. Maar in het evangelie van Marcus zijn deze twee tradities al bij elkaar gebracht. In de eerste helft van het evangelie wordt Jezus beschreven als een groot wonderdoener. Aan de lezers wordt echter duidelijk gemaakt dat zij Jezus pas zullen kennen (en hem mogen verkondigen) als zij ook het tweede deel van het evangelie hebben gehoord dat gaat over zijn lijden en dood.³³ We kunnen hier de invloed van Paulus vermoeden. Van de lezers wordt bovendien verwacht dat zij bereid zijn Jezus in situaties van vervolging en lijden na te volgen.³⁴

Kritiek op de voorstelling van Jezus als machtige wonderman is op meer plaatsen in het Nieuwe Testament te vinden, bijvoorbeeld in de verhalen over de verzoeking van Jezus door de Satan aan het begin van de evangeliën van Matteüs en Lucas: dat Jezus zoon van God is blijkt niet uit zijn grootse daden maar uit zijn gehoorzaamheid aan de Vader.

De diversiteit aan geloofsopvattingen (niet alleen met betrekking tot de persoon en de zending van Jezus, maar ook met betrekking tot de geldigheid van oudtestamentische voorschriften en de organisatie van de christelijke gemeente) is in het begin van de tweede eeuw nog groter geworden. Sommige volgelingen wilden nog steeds binnen de joodse traditie blijven, terwijl andere groeperingen niet schroomden van hellenistische tradities³⁵ gebruik te maken om Jezus te beschrijven als een goddelijke gestalte die korte tijd op aarde was neergedaald om de verdwaalde mensheid Gods waarheid te brengen.³⁶

Paulus en het ontstaan van een christelijke hoofdstroming

Boven is al aangeduid dat Paulus geen speciale belangstelling lijkt te hebben gehad voor de woorden en daden van Jezus. In plaats daarvan spreekt hij over op de verlossende betekenis van Jezus' dood en opstanding.

Paulus was een jongere tijdgenoot van Jezus maar hij heeft Jezus niet persoonlijk gekend. Anders dan men zou verwachten, heeft hij voordat hij de wereld introk om Jezus te verkondigen niet de behoefte gehad zich over Jezus te laten informeren door diens familieleden (bijv. door zijn broer Jacobus) en door directe leerlingen van Jezus als Petrus en Johannes. Paulus schrijft dat hij een visioen van de uit de dood opgewekte Jezus had gehad en dat hij de opdracht om deze Jezus onder de heidenvolken te verkondigen direct van God had ontvangen. Voor zijn kennis van Gods bedoelingen met Jezus was hij niet afhankelijk van andere mensen.³⁷

Dat Paulus dit met zoveel nadruk naar voren bracht, had te maken met een belangrijk meningsverschil dat hij met Jacobus en met de eerste leerlingen van Jezus had. Het conflict ging over de vraag op welke voorwaarden niet-joden konden worden toegelaten tot de gemeenschap van gelovigen. Jacobus en Petrus huldigden het standpunt dat heidenen die tot geloof in Jezus waren gekomen, zich bij het verbondsvolk moesten aansluiten. Dit betekende dat mannen zich moesten laten besnijden (als teken van lidmaatschap van dit volk) en dat men als volgeling van Jezus de Sabbat heiligde en zich aan de joodse voedselvoorschriften hield. Deze voorschriften hebben een bijbelse grondslag maar hadden in de loop van de tijd vooral de functie gekregen het joodse volk te onderscheiden van zijn heidense omgeving.

Paulus was van mening dat toegetrede heidenen zich niet aan de bijzondere joodse leefwijze hoefden aan te passen. Volgens hem was geloof in Jezus voldoende. Martin Luther heeft dit later zo opgevat dat Paulus zou hebben geleerd dat de mens gerechtvaardigd wordt door geloof alleen (*sola fide*). Paulus sprak echter niet over de algemene theologische vraag hoe mensen gered kunnen worden (door een vroom leven volgens Gods voorschriften of door volledig op Gods goedheid te vertrouwen) maar concreet over de toelating van heidenen tot de christelijke gemeenschap. Hij had hierover, anders dan Luther meende, geen verschil van mening met joden in het algemeen maar met christelijk-joodse medegelovigen.

³³ Vgl. bijv. 5, 43; 8, 30 en vooral 9, 9.

³⁴ 8, 34; 10, 29 ('met vervolgingen'); 13, 9.

³⁵ Soms ook van joods-hellenistische tradities (bijv. ideeën over de komst van Gods Wijsheid naar de mensen).

³⁶ Zie voor een verdere uitwerking hoofdstuk 2.

³⁷ Paulus onderstreept dit in zijn brief aan de Galaten (zie vooral 1, 1 en 1, 19-20).

Paulus had vroeger als ijverige Farizeeër aanhangers van Jezus helpen vervolgen. Hij zal dat niet zonder aanleiding hebben gedaan en moet dus in die tijd al iets van hun overtuigingen hebben geweten. Door het visioen dat hij had ontvangen, ging hij nu inzien dat degenen die hij vervolgde, gelijk hadden: de aan een Romeins kruis gestorven Jezus was niet een door God verworpen maar integendeel Gods bijzondere gezant. God had hem aangewezen om vóór het naderende einde van de wereld de mensheid van de machten van zonde en dood te bevrijden. Ter toelichting bij deze visie van Paulus het volgende:

Paulus is er als andere joden van overtuigd geweest dat de schepping aanvankelijk goed was. Door de mens is de zonde en – met de zonde – de dood in de wereld gekomen.³⁸ De zonde was voor Paulus vooral een kosmische macht die de mensheid tot slavernij voert.³⁹ Volgens Paulus had God Jezus aangesteld om voor het naderende einde van deze wereld de mensheid van dit kwaad te verlossen. Zoals de eerste Adam de zonde in de wereld had gebracht zo had Jezus als een tweede Adam de wereld van de zonde bevrijd. Paulus geloofde dat dit de zin was van de kruisdood van Jezus.

Paulus verkondigde in de heidense wereld dat iedereen die zich bij Jezus aansloot, symbolisch met hem kon sterven en delen in zijn opstanding. Dit werd ritueel bevestigd in de initiatiedoop. Wie gedoopt werd, legde de oude kleren af, werd gereinigd in het water en met witte kleren bekleed. De christelijke gemeente was volgens Paulus een gemeenschap van mensen die al in dit leven waren bevrijd van de kosmische machten van de zonde en de dood.

Omdat Paulus ervan overtuigd was dat Jezus als de nieuwe Adam alle mensen (niet alleen de joden) in zich verenigde, geloofde hij ook dat na Jezus' dood en opstanding de scheidsmuur tussen joden en heidenen geen functie meer had. Daarom kon hij het leven naar de joodse Wet, de Tora, niet meer als weg naar het eeuwige heil zien. Zoals hij in zijn brief aan de Galaten schrijft: als ook een leven naar de Wet heil zou kunnen brengen, is Christus voor niets aan het kruis gestorven (2, 21). Wie zich bij de christelijke gemeente wilde aansluiten, hoefde slechts te geloven in Jezus en zich bij hem aan te sluiten. Verder waren er geen voorwaarden.

Paulus' opvattingen over Jezus en over het karakter van de christelijke gemeenschap liggen aan de basis van de vroegkerkelijke orthodoxie die in de loop van de eerste eeuwen is ontstaan. Deze hoofdstroming heeft afwijkende geloofsvisies voor een deel in zich opgenomen maar voor een ander deel ook weggedrukt of zelfs verketterd. Vroege christelijke geschriften waarin inzichten waren verwoord die de theologen en kerkelijke leiders van de hoofdstroming als heretisch beschouwden, werden op den duur niet meer gelezen en gekopieerd.

In een lang en ingewikkeld proces waarover we wat gedetailleerder zullen spreken in het volgende hoofdstuk, heeft de opkomende orthodoxie vastgesteld welke geschriften als richtinggevend en normatief voor het christelijke geloof konden gelden en welke niet. Men kon het niet eens worden over één evangelie omdat verschillende evangeliën als gezaghebbende getuigenissen over Jezus circuleerden.⁴⁰ Daarom is besloten niet één maar vier evangeliën op te nemen in de canonieke verzameling geschriften. Evangeliën die niet rijmde met de orthodoxe leer, zoals het evangelie van Thomas en het christelijk-joodse evangelie van de Hebreeën, werden buiten de canon gehouden.⁴¹

Maar ook binnen de canon is sprake van een opmerkelijke diversiteit aan geloofsvisies, zeker wanneer we hierbij het Oude Testament betrekken.⁴² Deze canonieke diversiteit maakte het voor latere christelijke bewegingen mogelijk af te wijken van de orthodoxe hoofdstroming en toch te claimen dat men zich baseerde op canonieke teksten. (Vandaar het spreekwoord 'Iedere ketter heeft zijn letter'.)⁴³

³⁸ Rom. 5, 12.

³⁹ De zonde heeft zelfs van iets goeds en heiligs als de Tora misbruik gemaakt, Rom. 7, 11-13.

⁴⁰ Overigens werd in Syrië nog tot in de vijfde eeuw de voorkeur gegeven aan een evangeliënharmonie (het Diatessaron) boven de 'gescheiden' evangeliën. Zie ook hoofdstuk 2.

⁴¹ In zijn *Kerkgeschiedenis* (begin 4^e eeuw) rekent bisschop Eusebius van Ceasarea o.m. het evangelie van Thomas tot de geschriften die duidelijk afwijken van de ware leer. Dit bewijst volgens Eusebius dat het om ketterse falsificaties gaat, die men niet tot de apocriefen kan rekenen (zoals de *Handelingen van Paulus* en de *Openbaring van Petrus*) maar die als onzinnig en goddeloos verworpen moeten worden (III 25). Zie ook n. 105.

⁴² Zie hoofdstuk 2 onder het kopje 'De grenzen van de canon'.

⁴³ Ook hierop komen we terug in hoofdstuk 2.

Het christendom dat zich over de laatantieke wereld verspreidde had zich losgemaakt van het jodendom.⁴⁴ Paulus' boodschap van de verlossing die Jezus in zijn dood en opstanding voor alle mensen had mogelijk gemaakt, ging in de nieuwe godsdienst een centrale rol spelen. Uiteraard werd van christenen verlangd dat hun leefwijze in overeenstemming was met hun geloof.⁴⁵ Zij waren er van overtuigd dat dit leven slechts een voorspel is en dat het eigenlijke gelukzalige leven na de dood zou beginnen.⁴⁶

Twee opmerkingen tot slot

Pluriformiteit en diversiteit hebben het christendom vanaf het allereerste begin gekenmerkt.⁴⁷ Het christendom zou in de gefragmenteerde en plurale samenleving van de 21^e eeuw meer kansen hebben als het dit oorspronkelijke kenmerk positief zou waarderen, als theologen en kerkelijke leiders zouden erkennen dat het christendom tegelijk in vele gedaanten kan bestaan, en als er bewust ruimte zou worden gelaten voor een gevarieerd aanbod aan christelijke zingeving.

Mijn volgende opmerking lijkt hiermee in strijd maar is vooral bedoeld om duidelijk te maken waar die ruimte kan worden gezocht. Paulus' Jezusinterpretatie, hoe fascinerend ook voor theologen, lijkt veel mensen in onze tijd niet meer aan te spreken. Zij is voor hen te mythisch en veronderstelt teveel een antiek wereldbeeld, –een wereldbeeld waarin sprake kan zijn van een eerste Adam door wie de zonde en de dood in de wereld zijn gekomen, en een tweede Adam die de mensheid van deze machten heeft bevrijd. In ons deel van de wereld hebben het visioen van het nabije koningschap van God en de levenshouding die dit vraagt, meer overtuigingskracht. Een niet-paulinische – en daardoor meer met het jodendom en met de islam verwante – vorm van christendom heeft hier, en waarschijnlijk ook in andere delen van de wereld, meer toekomst.

⁴⁴ Een significante uitzondering zijn de zgn. Messiasbelijdende joden (*Jews for Jesus*) gebleven, die in de traditie staan van de eerste Toragetrouwe joodse volgelingen van Jezus. Vgl. C. den Boer e.a. (red.), *Messiasbelijdende joden, vroeger en nu*, 's-Gravenhage 1989, en onder, hoofdstuk 5.

⁴⁵ Overigens is dit geheel in de geest van Paulus, vgl. Rom. 2, 6-13.

⁴⁶ De socioloog Rodney Stark betoogt in *The Rise of Christianity*, Princeton 1996 (Ned. vert.: *De eerste eeuwen*, Baarn 1998) dat het christendom in de laatantieke wereld voor velen een aantrekkelijke godsdienst was vanwege de hoge eisen die aan het lidmaatschap werden gesteld. Hij wijst ook op aspecten die het christendom aantrekkelijk maakten voor vrouwen.

⁴⁷ Voor dit fenomeen heeft de oecumenische beweging in de vorige eeuw te weinig oog gehad.